

“Экзаменге даярданабыз” (9-11-класстар үчүн) аттуу методикалык колдонмону пайдалануу боюнча сунуштар.

Экзаменге даярдануу боюнча окуу колдонмосун жазуунун максаты:

- Кыргызстандын жана кыргыздардын тарыхын окуп үйрөнүүнүн кошумча булагы;
- Маалыматка ээ болуу, алынган жаңы маалыматтарга ой жүгүртүү, анализдөө;
- Кыргызстан тарыхы боюнча мамлекеттик экзамендерди тапшырууда мугалимдерге жана окуучуларга жардам катары.

Өзгөчөлүктөрү:

1. Улуттун тарыхына басым жасалды. 9 – жана 11 – класстардын ар биринде 25 билет. Ар бир билетте экиден суроо берилет. Демек, 25 билет 50 теманы камтыйт. 9 – класстын 43 темада – Кыргыздардын тарыхы, 7 темада – Кыргызстан тарыхы боюнча маалыматтар келтирилди. 11 – класстын 41 темасы – Кыргыздардын тарыхы, 9 тема - Кыргызстан тарыхы жөнүндө жазылды.

2. Окуялар улуттун тарыхынын негизинде жазылды. Мисалы: 9 – класс: 4–билеттин, 2–суроосу “*Кыргыз элинин калыптанышы (XVI к.). Мухаммед Кыргыз (Тагай бий)*”; 20 – билеттин, 2 – суроосу “*Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн этаптары*”; 24–билеттин, 1–суроосу “*Кокон хандыгынын тарыхындагы кыргыз төбөлдөрүнүн ролу. Нүзүп бий, Алымбек датка*”.

3. Окуу программасындагы жок темалар жана окуу китебинде берилбеген окуялар киргизилди. Мисалы: 11 – класс: 2–билеттин, 1–суроосу “*«Манас» эпосу – Кыргызстан тарыхынын көөнөргүс булагы. Тарыхый шайкештик*”; 8–билеттин, 2–суроосу “*XIX к. Кыргыз хандыгын негиздөө үчүн болгон аракеттер. Ормон хан*”; 10–билеттин, 1–суроосу “*Байыркы кыргыздар жана Хунн империясы*”; 18–билеттин, 1–суроосу “*Түштүк Кыргызстан XVIII-XIX кк.*”; 19–билеттин, 1–суроосу “*Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн этаптары*”.

4. Мамлекет башчылардын жана саясий ишмерлердин өмүр баяндары теманын аягындагы беттерде сноскада берилди.

Сөзүбүз кургак болбошу үчүн бүтүрүүчү класстардын Кыргызстан тарыхы боюнча тапшыруучу мамлекеттик экзамендин типтүү билеттериндеги суроолордун темаларын жана мазмунун талдап чыгалы.

“*Тарых илими жөнүндө жалпы түшүнүк*” (1-билеттин, 1-суроосу) темасында тарых, ага көмөктөш илимдер, адамзат коомунун тарыхый мезгилдерге бөлүнүшү жөнүндөгү окуу китебиндеги маалыматтар жөнөкөйлөштүрүлүп берилген.

Кээ бир темалардын аталышы калтырылганы менен ичиндеги мазмуну бүтүндөй өзгөртүлдү. Мисалы: “*«Манас» эпосу – Кыргызстан тарыхынын көөнөргүс булагы*” (2-билеттин, 1-суроосу) аттуу теманын мазмуну «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөгө арналган болчу. Эми бул теманын мазмунун “*Тарыхый шайкештик*” түзүп калды. Т.а. темада эпостун майрамдалышы, аны айтуучулар жөнүндө маалыматтар эмес, эпостогу окуялардын тарых менен, адабий каармандардын жашаган мезгили, иш-

аракеттери тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүнө дал келүүчүлүгү; окумуштуулардын, изилдөөчүлөрдүн илимий аныктамалары, далилдери келтирилди. Мындай мазмунду тандап алууда биздин максат “Манас” эпосун тарыхый өңүттөн, тарыхый көз караш менен кароо болду.

2200-жылдык мамлекетибиз бар деп эле айткандыгыбыз менен анын кайсы жерде, качан түзүлгөндүгүн дагы эле болсо түшүнүүгө кыйналып келебиз. “*Байыркы кыргыздар жана Хунн империясына*” (10-билеттин, 1-суроосу) арналган тема дал ушул суроого жооп берет. Автордун ою боюнча бул тема кайрадан толукталып, кеңейтилип жазылышы керек.

Кыргызстан тарыхына түздөн-түз тиешеси бар, орток ата-бабаларыбыз түрк уруулары, алар түзгөн мамлекеттер жөнүндө маалыматтар “*Түрк кагандыктарынын доору*” (13-билеттин, 1-суроосу) темасында берилди. Бирок бул тема да кайрадан оңдоого, толуктоого муктаж. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы деп аталганы менен 6-7-класстын жана 10-класстын окуу китебинин негизги мазмунун түзүп келген Түрк кагандыктарынын бир темага ылайык мынчалык кыскартылышы, албетте, окуучулардын ЖОЖдорго тапшырууда кыйынчылыктарды жаратпай койбойт. Ошондуктан, тарыхый билим берүү боюнча мамлекеттик стандартты, окуу программасын кайрадан карап чыгуу сунушун киргизебиз.

Тарыхыбыздагы эң сыймыктуу жана атактуу мезгил бул *Улуу Кыргыз Дөөлөтү*. Улуу Кыргыз Дөөлөтү жана мамлекеттеги ысымы эскерилген кол башчы Алп Сол (15-билеттин, 1-суроосу) жөнүндө тема окуу китебинде жок маалыматтар менен кошумчаланды. Улуу Кыргыз Дөөлөтү өзү жеңип алган Уйгур кагандыгынын көлөкөсүндө (Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. 7-класс. Т.Чоротегин, Т.Н.Өмүрбеков. 7-9-бб.) калып, эки чоң мамлекетибиз бир эле темадан өтүлгөнү (Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. 10-класс. Ө.Ж.Осмонов, А.С.Мырзакматова. Б.2007. 76-87-бб.) албетте зээнди кейитет. Экзаменге даярданууда окуучу Эне-Сайдагы Барсбектин мамлекети жана Улуу Кыргыз Дөөлөтү жөнүндө эки чоң темада, кеңири маалыматка ээ болот деп үмүт кылабыз.

Орто кылымдагы Кыргызстан жөнүндө сөз кылууда Карахандар, Каракытайлар жана Наймандар мамлекети ошол мезгилдеги тарыхыбыздын негизги өзөгү болуп эсептелет. Кыргызстанда түзүлгөн бул мамлекеттердин саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсү албетте, кыргыздардын дагы жашоосуна, коомдук турмушуна таасир эткен. Жогоруда аталган мамлекеттердин жетишкен ийгиликтери орток маданият болуп эсептелүү менен Кыргызстандын, кыргыз элинин тарыхынын ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет. “*Кыргызстан орто кылымдарда*” (17-билеттин, 1-суроосу) темасында мына ушулар жөнүндө айтылат.

“*Кыргыздар жана Кыргызстан орто кылымдарда*” (21-билеттин, 1-суроосу) темасында Чыңгыз хандын басып алуучулук жортуулдарынан кийин эбегейсиз чоң аймакты камтыган жана узак убакытка созулган Моңголдор доорундагы кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жөнүндө маалыматтар берилди.

Мамлекет түзүүгө аракет кылган, мамлекеттүүлүктүн даражасына жеткен кыргыздарды аймактык бириктирүүгө жетише алган инсандарга атайын темалар арналды. Мисалы, *“XIX к. Кыргыз хандыгын негиздөө үчүн болгон аракеттер. Ормон хан”* (8-билеттин, 1-суроосу). Бул жерде Ормон хандын окуу программасында жана окуу китебинде чачыранды болуп берилген иш-аракеттери, бул тарыхый инсан жөнүндө маалыматтар топтоштурулду. Тема менен таанышкан окуучу XIX к. Түндүк Кыргызстандын саясий абалын локалдык-мейкиндик жактан казактардын басып кирүүсү менен эмес, Ормон хандын башкаруусу менен түшүнүүсүнө жардам берет деп ойлойбуз.

Эгемендүүлүккө эми гана ээ болгонубузда шашылыш түрдө (10-жыл шашылганбыз) Кыргызстан тарыхы боюнча концепциялар толукталып, окуу программалар түзүлүп, курстун мазмуну аныкталып калган эле. Ушул жерде кезектеги мүчүлүштүктөрүбүздүн бири Түштүк Кыргызстан деген теманын ичинде Кокон хандыгынын саясий тарыхы камтылып, аймактагы кыргыз башкаруучуларынын иш-аракеттери, тарыхка кошкон салымдары көмүскөдө, т.а. Миң династиясынын көлөкөсүндө калган. Өз ишин мыкты билген тарыхчыга үстүртөн караганда Түштүк Кыргызстандын тарыхы деген ат менен бүгүнкү күндө өзбекстан республикасы “сыймыктануу” менен окуп жаткан Кокон хандыгынын саясий тарыхын окуп жатабыз. Албетте, Кыргызстандын тарыхында Кокон хандыгы орчундуу орунду ээлейт. Бул мамлекет Орто Азияда жашаган, кыргыз, тажик, өзбек элинин орток мамлекети экендигин моюнга алуубуз керек. Бирок, хандыктын тарыхын биз өзүбүздүн маалыматтарыбызга ылайыктап, дал келтирип окусак болот эле. Бул экинчи жолу, тарыхый билим берүүнүн мазмунун жана стандартты карап чыгуунун далили. Ал эми экзаменге даярданууда атайын *“Түштүк Кыргызстан XVIII-XIX кк.”* (18-билеттин, 1-суроосу) аттуу тема Кокон хандыгынын түптөлүшүнө түздөн-түз салым кошкон инсандардын иш-аракетинин багытында жазылды. Бул жерде хронологиялык тизмек аймактагы атактуу династия - Миңсейиттин урпактарынын жашап өткөн убагы менен көрсөтүлдү.

Андан кийинки мезгилдеги большевиктердин башкаруусу, алардын жүргүзгөн саясатына чоң орун берилди деп айтсак болот. Анткени, бүгүнкү күндө мамлекетибиздин, мамлекет болуп турганына дал ошол мезгил, XX к. башында жашап өткөн инсандар чоң салым кошушкан. *“Совет бийлигинин экономикалык реформалары: “аскердик коммунизм”, жаңы экономикалык саясат, экономиканы пландаштыруу”* (15-билеттин, 2-суроосу), *“Кыргызстанда жер-суу реформаларынын жүрүшү (1921-1922, 1927-1928-жж.)”* (14-билеттин, 2-суроосу) аттуу темаларда биз эбегейсиз чоң мамлекетти мамлекет катары сактап калуудагы большевиктердин жүргүзгөн социалдык-экономикалык реформалары жөнүндө маалымат бергенге аракеттендик.

Аймактык-административдик жактан башкарууну жөнгө салуудагы большевиктердин саясаты:

- *“Совет бийлигинин улут саясаты. Тоолуу Кыргыз облусун түзүү аракеттери (1921-1922-жж.). А.Сыдыков, И.Арабаев.”* (16-билеттин, 1-суроосу),

- “Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун түзүлүшү жана анын мааниси (1924-ж. 14-октябрь)” (17-билеттин, 2-суроосу),

- “Кыргыз Автономиялуу Республикасы (1926-ж). Кыргыз ССРин жарыялоо (1936-ж.). А.Орозбеков. Ж.Абдырахманов” (19-билеттин, 2-суроосу) аттуу үч темада атайын бөлүнүп берилди.

9 – жана 11 – класстарда өтүлүүчү бул темаларга бир же эки саат гана бөлүнүп, көңүл бурулбай келет. Советтик Кыргызстан мезгилиндеги мамлекетибиздин тарыхы дал ушул темалар терең жана кеңири окутулушу керек деп ойлойбуз.

Экзаменге даярданабыз аттуу окуу колдонмосундагы негизги өзгөртүү Советтик Кыргызстандын, т.а. Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки Кыргызстандын тарыхындагы хронологиялык өзгөртүү болду. Согуштан кийинки Кыргыз ССРинин хронологиясы төмөнкүдөй:

- 1953-1964-жж. Сталин өлгөндөн баштап, Хрущёв башкарган мезгил;
- 1964-1985-жж. Брежневдин доору.

Ушул жерде суроо туулат, эмне үчүн Сталин, Хрущёв, Брежнев?

Совет доорундагы бардык жетишкендиктерине карабастан азыркы күндө эгемендүүлүктө жашап жатабыз, бул тарыхыбызды башкача көз караш менен, т.а. Кыргызстандын тарыхы деп анык жазылып, айтылгандай кабыл алышыбыз үчүн шарт түзүүсү керек. Ошондуктан, Советтик Кыргызстандын тарыхы СССРдин жетекчилеринин башкаруу мезгилинин көлөкөсүндө калбастан, ошол мезгилдеги кыргыз жетекчилеринин башкаруу мезгили менен берилиш керек деп эсептейбиз:

- ✓ 1950-1961-жж. И.Раззаковдун башкаруу мезгили;
- ✓ 1961-1985-жж. Т.Усубалиевдин башкаруу мезгили.

Экинчи себеби, ар бир беш жылда «беш жылдык план» кабыл алынып, СССР пландуу экономикада өнүккөн. Жогоруда көрсөтүлгөн жылдар пландуу экономиканын кабыл алуу жылдарына да дал келет.

Бул мезгилдер эки темада: “*Валютаристтик реформалардын жылдарында Кыргызстандын коомдук-саясий турмушу жана эл чарбасынын өнүгүшү (1950-1961-жж)*” (12-билеттин, 2-суроосу); “*«Өнүккөн социализм» мезгилиндеги Кыргызстандын коомдук-саясий турмушу жана эл чарбасынын өнүгүшү (1961-1985-жж)*” (24-билеттин, 2-суроосу) берилди. Ошентип, бул тарыхый билим берүү боюнча мамлекеттик стандартты өзгөртүүнүн үчүнчү себеби.

Мамлекетибизде акыркы жылдары болуп жаткан өзгөрүүлөр жөнүндө дагы маалыматтарды берүү максатында “*Эгемендүү Кыргыз Республикасындагы саясий бийликтин алмашуулары*” (10-билеттин, 2-суроосу) темасы толукталып берилди. Албетте, бул тема кайрадан карап чыгууга жана толуктоолорго муктаж.

“*Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн этаптары*” (19-билеттин, 1-суроосу) темасы атайын суроолорго кошулуп, кыргыз эли негиздеген мамлекеттерди хронологиялык тартипте берилди. Албетте, ар бир тарыхый доордун атактуу инсандары болгон. Ошондуктан, Кыргыз мамлекеттери аны негиздөөгө салым кошкон жана башкарып турган инсандардын ысымдары менен аталды.

“Алыскы жана жакынкы өлкөлөрдө жашаган кыргыздар” (20-билеттин, 1-суроосу) (Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. 10-класс. Ө.Ж.Осмонов, А.С.Мырзакматова. Б.2007. 76-87-бб.) темасында атайын чет өлкөлөрдө жашаган улутташтарыбыз жөнүндө окуучуларга маалымат берүүгө аракет кылынды.

11-класстын суроолорундагы дээрлик ар бир темада көрүнүктүү тарыхый инсандардын өмүр баяндары сноскада берилген. О.э. темага тиешелүү, бирок теманын ичине киргизүүнүн кереги жок кээ бир түшүндүрмөлөр дагы сноскада келтирилген.

Замандын талабына ылайык Кыргызстан тарыхы боюнча мамлекеттик экзамендик суроолорунун түзүлүшү жана мазмуну ар бир окуу жылында толукталып, өзгөртүлүп турат. Ошондуктан, “Экзаменге даярданабыз” аттуу колдонмону алуудан мурда КББА тарабынан ар бир окуу жылында атайын чыгарылган “Типтүү билеттер” менен таанышып чыгуу сунуш кылынат.

Козубаева Бурул Увайдуллаевна

Эгер кандайдыр бир суроолоруңар, сын-пикирлер болсо байланышуу үчүн дарек:

Бишкек шаары, 720040

Эркиндик бульвары, 25 (Московский көчөсү менен кесилишет),
кабинет №16

тел: + (0312) 62 23 53; 62 23 68. моб. 0777500406.

Б. У. КОЗУБАЕВА

Экзаменге даярданабыз

Кыргызстан тарыхы боюнча
мамлекеттик экзамендин суроолоруна жооптор

Бишкек 2012

Экзаменге даярданабыз

Окуу колдонмо

11-класс

Б. У. КОЗУБАЕВА

ЭКЗАМЕНГЕ ДАЯРДАНАБЫЗ

Кыргызстан тарыхы боюнча 9-класстар үчүн
мамлекеттик экзамендин суроолоруна жооптор

Бишкек 2012

Экзаменге даярданабыз
Окуу колдонмо
9-класс